

5.3 Сучасні парадигми розуміння остракізації в освітньому середовищі

У сучасних умовах педагоги й психологи все частіше звертаються до питань толерантності та протистояння агресії. Особливої актуальності набуває проблема остракізації в період проходження середнього й старшого шкільного періоду через їхню початкову кризовість, відсутність стабільності й почуття захищеності. Істотним для вивчення стає питання психологічної безпеки освітнього середовища та профілактики негативних явищ, передусім остракізації.

Важливість розуміння парадигмальних аспектів остракізму спричинена високим поширенням конфліктів серед учнів і підвищенням показників агресивної поведінки підлітків. У процесі навчання 29% учасників освітянських колективів зіткнулися з вербальними проявами досліджуваного явища, 18% – з глузуванням, 14% – з криками з боку однокласників [368].

Поширюються тенденції чуток, примусу до дій проти власного бажання, несправедливі глузування, висміювання особливостей зовнішності. Також часто трапляються прояви німої агресії: ігнорування, уникання, виключення з групової взаємодії.

Остракізм у шкільному просторі може розглядатися як інстинктивна форма реагування на конфліктну ситуацію за недостатньо розвинених комунікативних навичок і саморегуляції [365]. Конфлікти – невід'ємна частина сучасного життя, їх виникнення закономірне й неминуче, оскільки спектр відмінностей у сучасному соціумі занадто широкий [367].

Тож на освітні організації лягає відповідальність за опрацювання та усунення проблеми соціального неприйняття, що дасть змогу зберегти психологічне здоров'я учнів і створити комфортне, розвивальне освітнє середовище, яке забезпечує високу якість освіти, духовного розвитку й виховання учнів, а також гарантує охорону та зміцнення фізичного, психологічного й соціального здоров'я учасників навчальних груп [374].

Вивчення особистісних характеристик учасників остракізації дає змогу стверджувати, що будь-який індивід, включений в освітні відносини, за збігу певних обставин може бути залучений до насильства. Остракізмом, остракізатором або свідком виключення потенційно може стати кожен учень. Проте можна виокремити найбільш типові особистісні особливості, характерні для кривдників, потерпілих і свідків [370].

Як правило, особи, які остракізують, – це впевнені в собі особистості, схильні до домінування в групі й підпорядкування інших, морально і фізично сильні, емоційно імпульсивні; вони легко впадають у стан гніву й агресії, з низьким рівнем емпатії до своїх жертв [372].

Причиною такої поведінки може бути тривожність, зумовлена сімейним неблагополуччям, напруженими взаєминами з батьками, низьким рівнем навчальної успішності й заздрістю до більш успішних учасників з благополучних сімей, яка буде провокувати загрозу для статусу домінантних дітей і підлітків. Звернення до насильства (через приниження однолітків або молодших, а іноді й старших, учасників навчального процесу, утриманням усіх у страху) дає їм змогу підтвердити свій статус у класі або групі.

Особистісні особливості остракіза можуть проявлятися в таких характеристиках індивіда: дитина, яка з якихось причин змінила навчальний заклад або клас у середині року; особа, яка дуже відрізняється за будь-якими ознаками від інших учасників освітнього процесу.

L. Richman виокремлює такі чинники ризику [371]:

- Більш високий рівень тривожності, ніж в середньому в групі; брак впевненості, життєрадісності — такі особи нерідко здаються сумними;
- Низька самооцінка й негативне уявлення про себе. Учень може справляти враження того, хто не буде активно захищатися, коли на нього нападуть однолітки; не вміє адекватно реагувати на агресію, стає «легким» об'єктом нападок й остракізації;

- Відсутність друзів у групі й труднощі у вибудовуванні й підтримці близьких взаємин з однолітками перешкоджають формуванню безпечних відносин у класі; така особа сприймається як закономірний об'єкт неприйняття;
- Для хлопчиків у певному віці стає важливою фізична сила. Індивід, що піддається остракізації, часто фізично слабший за своїх однолітків, що разом із його особливостями реагування знижує особистісні можливості протистояти нападкам з боку інших учасників колективу.
- Особливості зовнішності. Повнота, виразні недоліки зовнішності, непривабливість, поганий одяг та інші зовнішні ознаки, до яких легко причепитися, щоб почати дратувати дитину;
- Особливості поведінки. Особи, які погано навчаються, надмірно рухливі й неуважні, запальні (які не вміють керувати своєю агресією), які не вміють тримати дистанцію, з проявами, що дратують оточення та ін.;
- Об'єктами остракізму можуть стати учні, які належать до етнічної, національної або релігійної меншини [371];
- Нетрадиційна сексуальна орієнтація – універсальний фактор високого ризику цькування. Часто об'єктами остракізаторських проявів є підлітки, поведінка яких виглядає недостатньо маскулінно.
- Підвищена тривожність щодо свого тіла («тілесна тривожність»): страх отримати травму, особа погано справляється з фізичними іграми, спортивними заняттями, будь-яким фізичним протистоянням або володіє поганою координацією (стосується переважно хлопчиків) [371].
- Жертвою остракізму може стати чутливий, тихий, замкнутий, пасивний, слухняний, сором'язливий учасник навчального простору, який легко й часто плаче, а також уникає прямої конфронтації у спілкуванні, відчуває труднощі із самоствердженням у групі однолітків.

Переживання остракізаторських проявів у середньому та старшому шкільному віці надзвичайно травматичне й, крім актуальних наслідків, значно

впливає на подальшу життєдіяльність індивіда, насамперед на формування самооцінки, комунікативних можливостей, мотивацію до розвитку й досягнень.

C. Anderson, N. Carnagey виокремлюють такі актуальні наслідки існування явища ostracizmu в навчальному просторі [365]:

- Афективні порушення: зниження настрою, депресивність, високий рівень тривоги, численні страхи, злість (велика кількість негативних емоцій);
- Соматичні порушення: порушення сну, апетиту, головні болі, болі в животі, порушення роботи шлунково-кишкового тракту, несподівані підвищення температури й т.д.;
- Когнітивні порушення: нестійкість уваги, труднощі зосередження, порушення концентрації пам'яті тощо;
- Порушення шкільної адаптації: зниження мотивації до навчання, пропуски школи, уроків, зниження успішності;
- Поведінкові порушення: агресивність, втечі з дому, протестна поведінка;
- Суїцидальні думки та спроби.

A. Hales до інших найбільш загальних наслідків ostracizmu зараховує: зниження самооцінки, порушення довіри до навколишнього світу, схильність до віктимності [369].

C. DeWall і S. Richman зауважують, що ostracizacija завдає істотної шкоди всім, хто до неї залучений. Ostracizi не тільки страждають від проявів неприйняття, а й отримують психологічну травму, яка впливає на самооцінку особи й може здійснювати тривалий вплив на соціальну адаптацію. Зниження успішності, відмова відвідувати школу, аутоагресивна поведінка – найбільш часті наслідки виключення з освітнього середовища [367].

R. Shiffrin та W. Schneider вказують, що ostracizatori частіше за інших учасників освітнього простору потрапляють у кримінальні ситуації, формують спотворене уявлення про соціальні взаємодії і дозвіл конфліктів [372].

Особи, які безпосередньо не беруть участь у процесі виключення індивіда з групи, переживають спектр негативних емоцій: страх бути на місці жертви, безсилля, негативне ставлення до навчального простору.

D. Abrams та M. Hogg, вивчаючи наслідки процесу остракізації для вчителів, звертають увагу на збільшення кількості негативних емоцій у спілкуванні з учнями, проблеми з дисципліною в навчальних колективах, зниження статусу серед учнів, почуття власної неспроможності й безсилля, ризик адміністративних стягнень. А в ситуації виходу явища остракізму з-під контролю — фізичних пошкоджень та суїцидальної поведінки особи, конфліктів з батьками [363].

A. Bryman вказує, що недоброзичлива атмосфера, роз'єднаність між учасниками освітнього простору, зниження мотивації до навчання, недовіра до дорослих – це основні наслідки проявів неприйняття для освітнього середовища [366].

Вивчення наслідків поширення проблеми зумовлює потребу профілактики остракізму в освітньому закладі та мінімізації його найбільш небезпечних результатів. За Н. Alroe та Е. Noe, представлено практичний досвід роботи з проблемою. Дослідники описують такі напрями психологічної профілактики [364]:

- створення умов недопущення явища (робота з педагогами, колективом учнів);
- швидке реагування та грамотне припинення стресового впливу на дитину (індивідуальна робота, кризова інтервенція);
- розвиток навичок стресостійкості, стратегій подолання труднощів (тренінги, лекції) [364].

Кожен з перерахованих вище напрямів має впроваджуватися у навчальному просторі за наступними принципами, створеними в освітній установі [364]:

- ✓ наявність тепла, позитивного інтересу й залученості дорослих;
- ✓ створення твердих рамок і обмеження неприйнятної поведінки;

- ✓ дотримання послідовного застосування некаральних, нефізичних санкцій за неприйнятну поведінку й порушення правил;
- ✓ наявність дорослих, які виступають у якості авторитетів і рольових моделей.

Головна мета профілактичних принципів — змінити структуру можливостей і нагород остракізаторської поведінки, результатом чого є зменшення можливостей і нагород за остракізм.

Узагальнюючи світовий досвід програм профілактики соціального виключення в освітньому середовищі, можна виокремити три основні групи методів профілактики [365]:

- 1) методи, орієнтовані на конкретних дітей і підлітків;
- 2) методи, орієнтовані на сімейні взаємини;
- 3) методи, орієнтовані на найближче оточення дитини (мікросоціум).

Аналіз українського досвіду дає змогу сформулювати такі основні положення:

1. Напрями роботи на рівні навчального закладу:
 - а. діагностика психоемоційного середовища й мотиваційно-освітня робота з адміністрацією;
 - б. програми формування сприятливого психологічного клімату в середині навчальних груп;
 - с. заходи, спрямовані на згуртування шкільної спільноти.
2. Напрями роботи з педагогічним колективом і батьками:
 - а. консультативно-освітня робота з педагогічним складом і батьками;
 - б. програми підвищення психолого-педагогічної компетентності дорослих (батьків, педагогів).
3. Напрями роботи з учнями:
 - а. консультативно-корекційна робота з дітьми, які зазнали виключення;
 - б. інформаційно-просвітницька робота з колективом учнів;
 - с. підвищення рівня комунікативної культури шкільних колективів;
 - д. профілактика й корекція відхилень в емоційній сфері підлітків;

- e. профілактика асоціальної поведінки школярів;
- f. розвиток навичок стресостійкості, конструктивної поведінки в конфлікті та впевненої поведінки, навичок саморегуляції.

Період сьогодення характеризується поширенням технік групової роботи з дітьми. Оскільки більшість підлітків зазнає таких труднощів, як почуття самотності, відсутність друзів, складність встановлення контакту, відсутність впевненості у спілкуванні, варто розглядати проблему ostracization у контексті вирішення конфлікту ненасильницькими методами, й істотним завданням психолога стає навчання учнів навичок поведінки в конфлікті [366].

Важливим напрямом під час формування еталонів нормативної поведінки є тренінгова форма роботи для досягнення довірливої атмосфери, де кожен може висловити свою думку, проявити себе, поділитися тим, що його турбує. Кожен учасник може бути впевнений, що він не зазнає глузувань, докорів або суперництва. Група допомагає ostracization та ostracization по-іншому побачити себе, є джерелом підтримки [371]. Таким чином досягається емоційна відкритість і готовність до занять. У груповому просторі простіше, ніж в повсякденному житті, побачити свої звичні моделі поведінки, здобути нові навички, а потім поступово перенести новий досвід на освітнє середовище.

Метою профілактичних тренінгових заходів є:

1. створення умов для формування навичок конструктивної поведінки в конфлікті;
2. формування комунікативних навичок;
3. розвиток навичок емоційної саморегуляції.

На думку D. Waldeck та I. Tyndall, робота саме за цими напрямками важлива, щоб ostracized особистість змогла більш комфортно відчувати себе в колективі однолітків. Розвиток комунікативних навичок допомагає знизити тривожність у ситуаціях спілкування і подолати пов'язані з цим бар'єри, відчувати себе більш впевнено й вільно в ситуаціях спілкування. Велика увага приділяється розумінню емоцій, своїх і співрозмовника, способам вираження негативних емоцій соціально прийнятним чином [373].

Після здобутого досвіду групової роботи учасники відпрацьовують способи поведінки в конфліктній ситуації на прикладі рольових ігор та вправ.

Профілактичні заняття мають включати інформаційний блок і практичну частину, спрямовану на розвиток необхідних навичок і здобуття практичного досвіду. Теоретичний матеріал може подаватися у формі мінілекцій та групових дискусій. У практичній частині можна використовувати прийоми казкотерапії, ігротерапії, арт-терапії, поведінкової терапії, рольові ігри та вправи на зняття напруження і розвиток комунікативних навичок.

Важливим етапом у проведенні профілактики ostracismu в навчальному середовищі є оцінка ефективності, яка виконується за допомогою контрольного психологічного обстеження поведінкових особливостей дітей, а також діагностичних методів: спостереження, бесіди з батьками.

У такий спосіб знижується ймовірність утворення ostracizing tendency у просторі освіти: в ostracizing зникає «необхідність» досягнення своїх інтересів через приниження інших, з'являються нові способи самореалізації; індивідам зі складнощами адаптації стає простіше проявити себе й отримати увагу однолітків. R. Gilman зауважує, що групова психологічна робота є ефективною формою профілактики ostracismu в навчальному просторі; хоч подібна робота є незвичною для більшості учасників закладів освіти, багато учнів середньої та старшої школи розповідали, що спілкування в групі дуже відрізняється від спілкування у класі, воно більш щире й дає можливість побачити себе і товаришів по-новому [6].